

Joanna Siekiera

(Victoria University of Wellington)

PRZEMOC W POLITYCE I PRAWIE NA PACYFIKU POŁUDNIOWYM: TRADYCJA W ZDERZENIU Z PRAWEM NABYTYM

ABSTRACT

VIOLENCE IN POLITICS AND LAW IN THE SOUTH PACIFIC: TRADITION IN COLLISION WITH RECEIVED LAW

After the two bursts of decolonization, 1962–1970 and 1974–1980, political, as well as international legal situation of the Pacific states has dramatically changed. At last, they were in a position to form their own internal and external policy. The South Pacific island countries gained independence, though with the former colonial legal systems. This contested legal order is what has been termed ‘received law’ or ‘introduced law’. Such received law would have provided a background for the further development of an autonomous legal system for the Pacific countries, which were under the common law ruling. The adjusted common law should have been in turn adapted to meet local conditions and the Pacific legal culture itself. The most vital thing here was to left open the possibility of development of a ‘localised’ legal system integrating features of the local South Pacific tradition. Nevertheless, such dichotomy between customary and received law has in fact contributed to the contemporary form of the Pacific legal culture, grappling with a multitude of the social life pathologies.

KEYWORDS: Pacific, South Pacific, received law, colonial law, colonialism, colonies in the Pacific

SŁOWA KLUCZOWE: Pacyfik, Pacyfik Południowy, prawo nabyte, prawo kolonii, kolonializm, kolonie na Pacyfiku

W regionie Pacyfiku Południowego, najbardziej na świecie różnorodnym pod względem ilości oraz form jednostek prawnomiędzynarodowych, proces dekolonizacji odbywał się niejednolicie. Po dwóch głównych falach dekolonizacji, mających miejsce odpowiednio w latach 1962–1970 i 1974–1980, polityczna oraz prawnomiędzynarodowa sytuacja krajów na Oceanie Spokojnym uległa diametralnej zmianie. Na początku lat 80. XX w., w regionie funkcjonowało dziewięć niezależnych państw, nie wliczając w to największych państw Australii oraz Nowej Zelandii, które już dużo wcześniej zerwały formalne więzy z Wielką Brytanią¹, a także pięć państw wolnostowarzyszonych z większym „państwem-opiekunem”². Jako podmioty niezależne bądź zależne, jednak posiadające szeroką autonomię w formowaniu własnych norm prawnych, państwa na Pacyfiku Południowych mogły wreszcie kształtować politykę wewnętrzną oraz zewnętrzną.

Jednakże osiągnięcie pełnego lub ograniczonego, odnośnie do zależności francuskich czy brytyjskich, stopnia państwowości nie oznaczało całkowitego odseparowania się od porządków prawnych byłych metropolii. Co więcej, nie byłoby to możliwe ani technicznie, ani merytorycznie. Po pierwsze, były kolonie nie posiadały uczelni prawniczych, kształcących przyszłe kuźnie administracyjno-sądownicze zasilające zasoby pracownicze aparatury państwa³. Politycy, wywodzący się wszak z miejscowych plemion czy klanów, nie mieli wykształcenia pozwalającego im na formowanie norm tak potrzebnych przy dokonaniu reformacji pokolonialnych państw. Po drugie, techniczne przeprowadzenie przebudowy systemu prawnego byłej kolonii wymagało ustanowienia odpowiedniego organu publicznego. Lecz jedynym tego odpowiednikiem na Pacyfiku były wprowadzone przez metropolie instytucje gubernatorów bądź lokalnych samorządów obsadzonych europejskimi urzędnikami⁴. Dlatego

1 Odpowiednio w 1901 r. oraz 1947 r.

2 Mowa o Wyspach Cooka oraz Niue stowarzyszonych z Nową Zelandią, a także o Palau, Sfederowanych Stanach Mikronezji i Wyspach Marshalla powiązanych prawnie ze Stanami Zjednoczonymi.

3 Sytuacja niewiele zmieniła się w XXI w., gdzie jedynym wydziałem prawa jest instytut terenowy Uniwersytetu Południowego Pacyfiku na Vanuatu. Jednak do tej pory obserwuje się tendencję wysyłania poszczególnych przedstawicieli danej wspólnoty czy wyspy do Wellington, Auckland czy Sydney celem uzyskania prestiżowego wykształcenia wyższego, o czym przekonała się autorka podczas stypendium doktoranckiego na Wydziale Prawa Victoria University of Wellington w Nowej Zelandii.

4 Jaskrawym tego przykładem była sytuacja prawna na Vanuatu, gdzie ustawodawstwo podzielono między dwiema współprawnymi administracjami: Francji

też, choć wyspiarskie państwa na Oceanie Spokojnym osiągnęły niepodległość to zmuszone były przejść (zaadoptować) systemy prawne swoich byłych zarządców. Ten narzucony niejako porządek prawny został nazwany „prawem nabytym” lub „prawem wprowadzonym”⁵.

Owo prawo nabyte zapewnić miało w swej istocie prawne podwaliny pod dalszy rozwój w pełni już autonomicznego systemu prawnego w pacyficznych państwach. Większość z wysp w południowej części Oceanu Spokojnego stanowiło były brytyjskie kolonie. Co oczywiste zatem, znajdowały się one pod wpływem norm wywodzących się z anglosaskiego prawa precedensowego (*common law*). Prawo tworzone w Anglii przez wieki musiało zostać zatem dostosowane do lokalnych warunków wysp Pacyfiku oraz ich specyficznej kultury prawnej w dwóch ostatnich dekadach XX w. Stawiało to wszak szereg pytań i wątpliwości, jak wspomniano wyżej, o naturze formalnej i merytorycznej. Najistotniejszą rzeczą było jednak pozostawienie możliwości rozwoju „zlokalizowanych” porządków prawnych biorących pod uwagę także tradycję pacyficznej ludności. Niemniej owa dychotomia pomiędzy tradycją a prawem nabytym bez wątpienia przyczyniła się do kształtu współczesnej kultury prawnej na Pacyfiku Południowym.

W wielu, by nie powiedzieć w przeważającej większości wyspiarskich państw na Pacyfiku (ang. *Pacific island countries*, PIC) odnotowuje się brak efektywności organów państwowych przeprowadzających reformy oraz nieprzynoszące realnych skutków struktury parlamentarne. Jednak w pewnych państwa, jak Fidżi⁶, zostały powołane specjalne agencje publiczne zajmujące się kontrolą przeprowadzanych reform, a także ich skuteczności i wpływu na społeczeństwo. W innych, jak na Wyspach Salomona oraz Vanuatu, organy reformujące prawo, pomimo formalnej

i Wielkiej Brytanii, zgodnie z postanowieniami ustroju kondominium (współpanowania) na ówczesnych Nowych Hebrydach. Szerzej na ten temat por.: Convention between Britain and France respecting New Hebrides, November 16, 1887 oraz H.N. Van Trease, *The Politics of Land in Vanuatu: From Colony to Independence*, Suva 1987.

5 B. Hughes, *Report on the South Pacific countries*, „New Zealand Yearbook of International Law” 2005, nr 2, s. 274.

6 Fidżyjska Komisja ds. Prawnych Reform, czuwająca nad prawidłowością połączenia dwóch porządków prawnych, postkolonialnego oraz lokalnego, funkcjonuje na podstawie ustawy Fiji Law Reform Commission Act z 6 kwietnia 1979 r. Por. stronę internetową tegoż organu: <http://www.lawreform.gov.fj/> [dostęp: 1.02.2017].

egzystencji w systemie prawnym, z braku środków budżetowych nie przyniosły żadnych efektów⁷. W związku z podstawowymi problemami cywilizacyjnymi wysp na Pacyfiku Południowym, parlamenty PIC wołają przeznaczać fundusze na pomoc rozwojową niż reformy systemu prawnego. Stąd też transformacja prawna nie przebiegła, i wciąż nie przebiega, tak jak tego oczekiwano zaraz po uzyskaniu niepodległości. Artykuł ten jest zatem próbą ukazania „przemocy” w prawie i polityce w PIC, gdzie normy prawne albo nie istnieją w pewnych dziedzinach życia, albo nie są respektowane przez mieszkańców czy same władze państwowe.

Według Kalafiego Moala z Pacific Institute of Public Policy, tongijskiego publicysty zajmującego się polityką publiczną, należy wyróżnić trzy główne przeszkody w poprawnej implementacji prawa. Owe czynniki społeczne mają wymiar kulturalny. Jednoznacznie przemawia to za tezą jakoby tradycja wyspiarzy w zderzeniu z prawem nabytym skutkowałą znacznymi problemami w sferze polityki i prawa. Żle, to jest niepoprawnie bądź niepełnie, funkcjonujące porządki prawne w PIC można zatem wytłumaczyć trzema zasadniczymi bodźcami: bezlitosną i nieugiętą biurokracją, kulturą stanowiącą wyzwanie przy jakiegokolwiek próbie zmiany *status quo* i wreszcie zinstytucjonalizowaną religią zamiast autentycznej wiary wyspiarzy.

Wymienione kwestie zasadniczo wpływają na zastój reform, brak koniecznych zmian w ustawodawstwie czy nowych kierunków polityki publicznej, ale także codzienną praktykę ludności i instytucji państwowych. Odnośnie do pierwszego czynnika – „skostniałego systemu biurokratycznego”⁸ – wszelka innowacja odbierana jest przez urzędników jako nieuchronna zapowiedź niestabilności, a nie jako poprawa z korzyścią dla państw i regionu. Należy bowiem pamiętać, iż to od działania pracowników administracji publicznej zależy skuteczność implementacji mechanizmów prawnych, wewnętrznych, jak i zewnętrznych (regionalnych). Drugą przeszkodą jawią się zwyczaje kulturowe. Jednak w tym zakresie, od materialnej kultury regionu większe znaczenia mają codzienne praktyki głęboko zakorzenione w przekonaniach ludności. Z jednej bowiem strony to właśnie kultura spaja trzy różnorakie subregiony Pacyfiku: Melanezję, Mikronezję i Polinezję w jedną, pacyficzną wspólnotę wyspiarzy. Z drugiej

7 B. Hughes, *Report...*, *op. cit.*

8 Por. artykuł K. Moala, *Why Pacific reformers find it difficult* (21.07.2015), <http://pacificpolicy.org/2015/07/why-pacific-reformers-find-it-difficult> [dostęp: 1.02.2017].

strony tradycja jest częstokrotnie także podstawową przeszkodą w transformacji ustrojowej. Za przykład posłużyć tu może powszechnie akceptowalny zwyczaj wypłat szlacheckich na Tonga. Osoby pochodzące z wyższych sfer nie muszą dzięki temu pracować. Odwoływanie się do pacyficznej kultury, w tym do tradycji monarchii tongijskiej, następuje w przypadku, gdy powraca kwestia odebrania rzeczonych świadczeń zgodnie z zasadami demokratycznego (równego i egalitarnego – J. S.) państwa prawa⁹.

Kolejne nieuregulowane prawnie, a wciąż żywe w kulturze Pacyfiku, zagadnienie obejmuje społeczne przyzwolenie na przemoc domową, a także akceptację niższej roli kobiet w społeczeństwie. Dotyczy to zarówno życia prywatnego, jak i publicznego¹⁰. Jako, że przykład idzie z góry, Neomai Pōhiva, żona premiera Tonga Samiuela 'Akilisi Pōhiva, stwierdziła, że miejscem kobiety jest dom, a jej podstawowym zajęciem opieka nad gospodarstwem domowym. Pierwsza dama jest również czołową przeciwniczką ratyfikacji Konwencji Organizacji Narodów Zjednoczonych przeciwko wszelkim formom dyskryminacji kobiet¹¹. Jak wylicza Międzynarodowa Organizacja Pracy, pacyficzne rynki pracy charakteryzują się także dyskryminacją kobiet w miejscu pracy, brakiem prawa do urlopu macierzyński, podczas gdy opieka społeczna względem matek jest żadna bądź prawnie wątpliwa czy wreszcie tolerowaniem wykorzystywania seksualnego¹².

9 Na początku XXI w. przedstawiciele szlachty nadal posiadają największy wpływ na wybór polityków, którzy następnie bronią praw rodowych w ustanawianej legislacji. Przebieg społecznych rozmów pomiędzy przeciwnikami a beneficjentami szlacheckich wypłat zob.: *Nobles nobbled*, „The Economist” 2015, <http://www.economist.com/news/asia/21638913-tonga-gets-common-man-prime-minister-nobles-nobbled> [dostęp: 1.02.2017].

10 Prof. Tony Angelo z Victoria Univeristy of Wellington, badacz prawa na Pacyfiku, podczas swoich wieloletnich badań na wyspach Oceanu Spokojnego zetknął się z tolerowaną przemocą oraz poniżaniem kobiet w sferze publicznych i domowej. Wywiad autorki z prof. Angelo w Wellington, 12.02.2016.

11 Pełna nazwa traktatu to Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 18 grudnia 1979 r. (Dz.U. 1982 nr 10 poz. 71). Głównym argumentem przeciwko Konwencji jest niechęć względem prawnego przyzwolenia na zawieranie małżeństw homoseksualnych oraz przeprowadzanie aborcji. Por. stronę internetową Radio New Zealand, *Tonga government steps away from CEDAW ratification* (2.09.2015), <http://www.radionz.co.nz/international/pacific-news/283057/tonga-government-steps-away-from-cedaw-ratification> [dostęp: 1.02.2017].

12 Wyliczenie sporządzone na podstawie artykułów na portalu Międzynarodowej Organizacji Pracy: *Gender in the Pacific*, <http://www.ilo.org/suva/areas-of-work/>

Ostatnią przeszkodą w rozwoju państw na Pacyfiku, w tym pełnej, to jest poprawnej i zgodnej z demokratycznymi zasadami państwa prawa, transformacji ustrojowej z systemu kolonialnego, jest mylnie interpretowana religia. Wiara jest bowiem wysoce istotną częścią życia wyspiarzy, a przez to i niezłomną podstawą osobistej oraz zbiorowej tożsamości mieszkańców Pacyfiku Południowego¹³. W nawiązaniu do doktryny religijnej, a w przeważającej większości PIC religią dominującą jest chrześcijaństwo¹⁴, wprowadzono zasadę „prawa niedzieli”, zwanego także „niebieskim prawem”. W myśl tej reguły ustawodawca powinien ustanawiać takie przepisy prawne, które będą ograniczały lub wręcz zakazywały przeprowadzania jakichkolwiek transakcji handlowych bądź działalności rekreacyjnej w dni świąteczne¹⁵. Na wyizolowanym i nierozwiniętym logistycznie Pacyfiku, aspekt ten wydaje się szczególnie ważny ze względu na sektor transportowy oraz turystyczny. To właśnie te dziedziny stanowią podstawę funkcjonowania gospodarek PIC. Stąd trudno wyobrazić sobie zamknięcie lotnisk czy portów podczas świąt religijnych, kiedy bardzo często transport odbywa się raz w tygodniu. Identyczna kwestia dotyczy hoteli oraz całego zaplecza turystycznego, w którym pracuje największy procent mieszkańców Pacyfiku. Niskie przychody z turystyki poważnie obniżyłyby indeks dochodu narodowego, co z kolei uniemożliwiłoby (i wciąż uniemożliwia) finansowanie rozwoju państwa, w tym infrastruktury turystycznej¹⁶.

Należy również przywołać degradujący problem korupcji na Pacyfiku. Zgodnie z prawem krajowym oraz międzynarodowym, jakakolwiek

WCMS_195612/lang--en/index.htm oraz *Equality and discrimination in Pacific island countries*, <http://www.ilo.org/suva/areas-of-work/equality-and-discrimination/lang--en/index.htm> [dostęp: 1.02.2017].

- 13 K. Allerfeldt, J. Black, *Race, Radicalism, Religion, and Restriction: Immigration in the Pacific Northwest, 1890–1924*, Londyn 2003, s. 33; P. Herda, M.P.J. Reilly, D. Hilliard, *Vision and Reality in Pacific Religion: Essays in Honour of Niel Gunson*, Canberra 2005, s. 346.
- 14 Denominacji katolickiej zgodnie z danymi na stronie internetowej statystycznej organizacji pozarządowej Nation Master: *Religions: Countries Compared*, <http://www.nationmaster.com/country-info/stats/Religion/Religions> oraz amerykańskiego centrum rządowego Pew Research: *The Global Religious Landscape. Christians*, <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-christians/> [dostęp: 1.02.2017].
- 15 Więcej na temat „prawa niedzieli” zob.: D.N. Laband, D. Hendry Heinbuch, *Blue Laws: The History, Economics, and Politics of Sunday Closing Laws*, Nowy Jork 1987.
- 16 M. Jędrusik, *Wyspy tropikalne: W poszukiwaniu dobrobytu*, Warszawa 2005, s. 138–139, 201–213.

działalność koruptogenna, jaką jest przekupstwo bądź pranie brudnych pieniędzy, jest zakazana¹⁷. Prawna klasyfikacja tego przestępstwa jest jednak trudna z uwagi na brak umownej definicji. Dodatkowym, utrudniającym sytuację społeczną na Pacyfiku, faktem jest funkcjonujący w kulturze zwyczaj dawania prezentów, w praktyce niełatwych do odróżnienia od łapówkarstwa. Tradycja ta jest bardzo silnie związana z tożsamością pacyficzną, co obserwuje się m.in. na Kiribati. Zwyczaj ten nazwa się „mweaka”, a polega on na obdarowywaniu osoby udzielającej pomocy/korzyści przed lub po wykonaniu proszonego czynu czy zaniechania. Na przestrzeni lat praktykę tę nadużywano dla własnych korzyści, zarówno w sferze publicznej, zawodowej, jak i osobistej¹⁸. Dlatego dalsza interpretacja tego zjawiska na podstawie prawnej nie będzie wystarczająca, aby rozwiązać problem krajowej praworządności. Również prawo wewnętrzne, często nieczytelne, a wielokrotnie sprzeczne w swoich normach, przysparza dodatkowych problemów w budowaniu transparentnej władzy. Jest to bardzo wygodna sytuacja prawna dla przedstawicieli rządów PIC, które usprawiedliwiając swoje *de facto* złe postępowanie powołują się na działanie *de iure* zgodne z porządkiem prawnym.

Zasady dobrego zarządzania powinny być zatem stosowane na poziomie krajowym z równoległym ich prawidłowym stosowaniem we współpracy międzynarodowej, zwłaszcza w relacjach z podobnymi sobie sąsiednimi wyspami z Pacyfiku. Takie stosunki muszą następować wraz z moralną zmianą podejścia ludności do korupcji, która była i wciąż jest akceptowaną formą załatwiania własnych spraw, od poziomu wioski, przez relacje w miejscu pracy, po realny wpływ na sprawowanie i utrzymanie władzy¹⁹. Ze zjawiskiem korupcji wiąże się także celowe umniejszanie oraz masowe tuszowanie przestępstwa handlu narkotykami. W pacyficznym krajach stowarzyszonych lub zależnych od wysoko rozwiniętych partnerów młodzi mieszkańcy decydują się na migrację do państwa partnerskiego, natomiast wyspiarskie miejscowości wyludniają

17 Za United Nations Convention against Corruption z 14 grudnia 2005 r. (2349 UNTS 41).

18 R. Nicholls, *Corruption in the South Pacific: the Potential Impact of the UN Convention against Corruption on Pacific Island States*, „New Zealand Yearbook of International Law” 2005, nr 2, s. 236.

19 Więcej informacji na temat narodów pacyficznych przeciwdziałających korupcji oraz ich metodach wdrażania standardów międzynarodowych zob.: *Ibidem*, s. 231–266.

się i starzeją, a nierozwinięta gospodarka traci swój i tak niski poziom²⁰. Wysoki poziom bezrobocia, brak dziedzin gospodarki napędzającej budżet państw, ale i brak zajęcia głównie dla młodych mieszkańców wysp sprzyjają rozwojowi przestępczości, głównie handlu narkotykami. Środki odurzające sprowadzane są z Azji z uwagi na bliskość kontynentu, relatywnie niską cenę oraz tanie koszty przemytu²¹.

Brak zaufania społecznego względem organów administracji publicznej, a także elit politycznych wpływa na trudności związane z przyjęciem, a następnie akceptacją nowowprowadzanego prawa. Jak było wspomniane we wcześniejszej części pracy, funkcjonariusze publiczni czy urzędnicy nie posiadają najczęściej żadnego wykształcenia ani przeszkolenia kierunkowego. Dodatkowo, w relatywnie nowopowstałych państwach na Pacyfiku tworzą się elity społeczne. Dostają się one do obozów politycznych, a będąc do tego nieprzygotowanymi, nie tylko nie wyprowadzają swoich gospodarek z regresu to jeszcze pogłębiają kryzys cywilizacyjno-ekonomiczny.

Kolejną przyczyną to niktę, by nie powiedzieć żadne, zdolności do rozwiązywania problemów społecznych czy ścigania przestępstw. Mowa tu w szczególności o naruszeniach prawa charakteryzujących się wysokim stopniem zaawansowania bądź popełnionych z użyciem rozwiniętych technologii. Kolejno, adekwatna egzekucja prawa rzadko dociera do obszarów poza stolicą czy skupiskami miejskimi, które znajdują się na skraju ubóstwa. Dodatkowym mankamentem państwowych systemów prawnych są niskie wydatki na działalność organów egzekwujących prawo, przede wszystkim policji oraz wojska, w tym tak istotnych w środowisku oceanicznym patroli morskich²². Małe wydatki z budżetu na służby publiczne rodzą z kolei okazję do nadużywania swojej pozycji, nepotyzm czy korupcję. Wojskowi oraz policjanci są oskarżani o nadużycie prawa, sprzedaż broni, a także stosowanie brutalności względem podejrzanych czy oskarżonych²³.

20 Raport Asian Development Bank–Commonwealth Secretariat, *Toward a New Pacific Regionalism*, Pacific Studies Series 2005, s. 22.

21 Szerzej na temat sprowadzania narkotyków do Nowej Zelandii oraz handlu tymi środkami na Tonga w specjalnym wydaniu nowozelandzkiego dziennika Stuff, *Corruption in Paradise* na stronie internetowej: <https://assets.stuff.co.nz/interactives/special-features/corruption-in-paradise/> [dostęp: 1.02.2017].

22 Asian Development Bank–Commonwealth Secretariat, *Toward...*, *op. cit.*, s. 24.

23 Por. *Ibidem*, s. 22.

Podsumowując należy zaznaczyć, iż region Pacyfiku Południowego przeżywa obecnie poważne trudności z wprowadzaniem nowego, to jest autonomicznego i już niezależnego od byłych metropolii porządku prawnego. W wielu dziedzinach życia publicznego i prywatnego wciąż aktualne są zasady niepisane, wywodzące się z tradycji ludności pacyficznej, które są pozaprawnymi (czy wręcz nielegalnymi) praktykami, uważanymi przez mieszkańców za stojące ponad ustawodawstwo parlamentarne. Prawo wewnętrzne większości PIC nie jest jednolite, występują w nim luki proceduralne oraz materialne. Dochodzi tam zatem do nadużycia władzy, czynów koruptogennych bądź dawania pierwszeństwa przyjętym i akceptowanym lokalnym zwyczajom, jak choćby przemoc względem kobiet.

Stąd przewiduje się, iż adekwatnym rozwiązaniem tejże sytuacji w państwa na Oceanie Spokojnym będzie wzmoczona integracja PIC, podobnie jak ma to miejsce na innych kontynentach. Dzięki głębokiej współpracy regionalnej możliwa będzie harmonizacja porządków krajowych. Ujednoczenie systemów prawnych będzie miało wówczas bezpośredni wpływ na wyspiarzy, który jako obywatele ściśle współpracujących ze sobą jednostek będą mogli korzystać z podobnych praw i obowiązków. Ewentualna kontrola implementacji norm prawnych będzie odbywać się już na poziomie ponadnarodowym, już bez groźby manipulacji ze strony nieprzychylnych zmianom *status quo* władz. Naturalnie, na obecnym etapie integracji Pacyfiku Południowego próżno liczyć na harmonizację praw obywatelskich, jak postępowo to w prawie europejskim. Jednak przykład Europy w bezpośrednim oddziaływaniu prawa traktatowego na mieszkańców daje pozytywny wzorzec dla rządów PIC, aby te respektując prawo krajowe (w tym zwyczajowe) ustanowiło spójny porządek prawny w regionie Pacyfiku.

Bibliografia

Literatura

- Allerfeldt K., Black J., *Race, Radicalism, Religion, and Restriction: Immigration in the Pacific Northwest, 1890–1924*, Londyn 2003.
- Herda P., Reilly M.P.J., Hilliard D., *Vision and Reality in Pacific Religion: Essays in Honour of Niel Gunson*, Canberra 2005.
- Hughes B., *Report on the South Pacific countries*, „New Zealand Yearbook of International Law” 2005, nr 2.

- Jędrusik M., *Wyspy tropikalne: W poszukiwaniu dobrobytu*, Warszawa 2005.
- Laband D.N., Hendry Heinbuch D., *Blue Laws: The History, Economics, and Politics of Sunday Closing Laws*, Nowy Jork 1987.
- Nicholls R., *Corruption in the South Pacific: the Potential Impact of the UN Convention against Corruption on Pacific Island States*, „New Zealand Yearbook of International Law” 2005, nr 2.
- Van Trease H.N., *The Politics of Land in Vanuatu: From Colony to Independence*, Suva 1987.

Dokumenty

- Convention between Britain and France respecting New Hebrides, November 16, 1887.
- Konwencja w sprawie likwidacji wszelkich form dyskryminacji kobiet z 18 grudnia 1979 r. (Dz.U. 1982 nr 10 poz. 71).
- United Nations Convention against Corruption z 14 grudnia 2005 r. (2349 UNTS 41).

Strony internetowe

- Corruption in Paradise*, „Stuff”, <https://assets.stuff.co.nz/interactives/special-features/corruption-in-paradise/> [dostęp: 1.02.2017].
- Equality and discrimination in Pacific island countries*, <http://www.ilo.org/suva/areas-of-work/equality-and-discrimination/lang-en/index.htm> [dostęp: 1.02.2017].
- Fiji Law Reform Commission, <http://www.lawreform.gov.fj/> [dostęp: 1.02.2017].
- Gender in the Pacific*, http://www.ilo.org/suva/areas-of-work/WCMS_19-5612/lang-en/index.htm [dostęp: 1.02.2017].
- The Global Religious Landscape. Christians*, <http://www.pewforum.org/2012/12/18/global-religious-landscape-christians/> [dostęp: 1.02.2017].
- Moala K., *Why Pacific reformers find it difficult* (21.07.2015), <http://pacificpolicy.org/2015/07/why-pacific-reformers-find-it-difficult> [dostęp: 1.02.2017].
- Nobles nobbled* (11.01.2015), „The Economist” 2015, <http://www.economist.com/news/asia/21638913-tonga-gets-common-man-prime-minister-nobles-nobbled> [dostęp: 1.02.2017].
- Religions: Countries Compared*, <http://www.nationmaster.com/country-info/stats/Religion/Religions> [dostęp: 1.02.2017].

Tonga government steps away from CEDAW ratification (2.09.2015), <http://www.radionz.co.nz/international/pacific-news/283057/tonga-government-steps-away-from-cedaw-ratification> [dostęp: 1.02.2017].

Inne

Asian Development Bank–Commonwealth Secretariat, *Toward a New Pacific Regionalism*, Pacific Studies Series 2005.

Wywiad autorki z prof. Tony'm Angelo, Wellington 12.02.2016.